

AİLƏ VƏ ALTERNATİV QAYĞI

«Ailə cəmiyyətin təbii və əsas özəyidir və o, cəmiyyət və dövlət tərəfindən müdafiə olunmaq hüququna malikdir».

İnsan hüquqları deklarasiyası, maddə 16.3.

Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyada ailə uşaqların sağlam inkişafı üçün şərait yaradan və onları ən yaxşı formada müdafiə edən sistem kimi qeyd olunur. Uşağın şəxsiyyətinə, fərdiliyinə hörmət göstərilməklə tərbiyə, qayğı və təhlükəsizlik hüququ var. Konvensiyanın 3-cü maddəsində təsdiq edilir ki, valideynlər ilk növbədə uşaqların maraqlarının təmin edilməsinə diqqət yetirməlidirlər.

Hər bir uşağın öz valideynlərini tanımaq və onlardan qayğı görmək hüququ var (maddə 7). Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya uşağın rifahında dövlətin və valideynlərin məsuliyyət daşdığını göstərir. Belə ki, uşağın inkişafına və tərbiyəsinə görə birinci dərəcəli cavabdehlik daşıyan valideynlərə (maddə 5) bu vəzifələrin yerinə yetirilməsində (maddə 18) dəstək üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirmək dövlətin üzərinə düşür. Valideynlər uşağın inkişafı üçün lazım olan həyat şəraitini öz bacarıqları və maliyyə imkanları daxilində təmin etməyə görə əsas məsuliyyət daşıyırlar, lakin əgər valideynlər uşağı təmin etməyə qadir deyillərsə, dövlət onlara kömək etməyə borcludur (maddə 27).

Valideynlər və müvafiq hallarda qanuni qəyyumlar uşağın **inkişaf etməkdə olan qabiliyyəti** ilə uzlaşan metodlarla onun hüquqlarının həyata keçirilməsində uşağa rəhbərlik etməlidir; uşaq böyüdükcə isə şəxsi məsələlərdə söz hüququ artmalıdır (maddə 14). Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyaya görə valideynlər uşağı öz şəxsi əmlakı kimi deyil, şəxsiyyət və hüquqları olan subyekt kimi görməlidirlər.

Ailə nədir?

Nikahda olan iki valideyn və onların bioloji uşaqlarından ibarət ənənəvi ailədən başqa, avropalılar müxtəlif strukturlu ailələrdə yaşayırlar, belə ki:

- müxtəlif nəsillərdən ibarət geniş ailə;
- bir valideyndən ibarət ailə (digər valideyn boşanma, ölüm və s. səbəblərdən yoxdur);
- övladlığa götürən və ya patronaj ailə;
- ögey valideynin (ögey ata/ögey ana), hərədən doğma və ögey bacı-qardaşların olduğu yeni ailə;
- iki nəfərin bir yerdə yaşadığı vətəndaş nikahı;
- valideynlərin həmcins olduğu ailə;
- nənə, baba və uşaqlardan ibarət ailə;

Uşaqların ailədə dəyişikliklərlə üzləşməyi, bir valideynlə və ya ögey ata (ögey ana) ilə yaşaması ehtimalı artır. Lakin bütün Avropa ölkələrində uşaqların minimum 2/3-si uşaqlıq dövrünün əksər hissəsini öz bioloji valideynlərinin hər ikisi ilə keçirirlər.

Uşağın hansı strukturlu ailədə yaşamasından asılı olmayaraq, hər iki valideyn, hətta bir yerdə yaşamasalar belə, uşaqlara qayğı və dəstəyə görə birgə cavabdehlik daşıyırlar. Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyanın 18-ci maddəsində valideynlərin uşaqların tərbiyə və qayğısına görə bərabər cavabdehliyi öz əksini tapır. Bir neçə Avropa dövlətləri ailənin və valideynlərin ehtiyaclarına dəstək siyasətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə işləyən cütlüklərin öz uşaqlarına qayğı göstərə bilmələri üçün atalara məzuniyyət təklif edir. Cinsindən, vəziyyətindən yaxud ailə büdcəsindən asılı olmayaraq uşaqlar üçün bərabər imkanların təmin edilməsi valideyn öhdəliklərinə dəstək üçün vacibdir.

Avropa ailələri qarşısında çağırışlar

Avropada ailələr qarşısında bir çox problemlər durur:

- ***İşləyən valideynlər:*** Əksər hallarda hər iki valideyn işləyir. Uzunmüddətli iş vaxtı, iş və ailə vəzifələri arasındakı konflikt bir çox problemlər yaradır. Avropa Birliyində 10%-dən az olmayan, yeni üzv ölkələrdə isə 15% valideyn həddindən artıq yorğunluq səbəbindən ailə vəzifələrinin yerinə yetirilməsində çətinlikləri olduğunu bildirirlər. Tədqiqatların nəticələrinə görə ən çox problem isə 3 yaşdan kiçik uşaqların valideynlərində yaranır.

- ***Bir valideynden ibarət ailə:*** bütünlükdə Avropa ölkələrində uşaqların 80%-i hər iki valideynlə yaşayırlar. Lakin məlumatlar əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir: Yunanıstanda və İtaliyada 90%-dən çox, Böyük Briyaniyada isə 70%-dən az. Bu rəqəmlər əhəmiyyətli coğrafi bölgünü əks etdirir, belə ki, Macarıstan, Yunanıstan, Portuqaliya və İspaniyada uşaqların 9%-i bir valideynlə yaşayır. Bu göstərici Finlandiya, Norveç, İsveç və Danimarkada 15%-ə qədər artır. Avstriya, Çex Respublikası, Fransa, Almaniya, Macarıstan, Niderland, Polşa və İsveçrədə isə uşaqların 10-15%-i bir valideynlə yaşayır.

Bu problemlərlə Avropa Şurası müxtəlif metodlarla mübarizə aparır. 2006-cı ildə Nazirlər Komitəsi iştirakçı ölkələr üçün pozitiv yöndə tərbiyəni dəstəkləyən tövsiyələr verdi. Orada valideyn vəzifələrinin pozitiv şəkildə həyata keçirilməsi “uşağın maraqlarının təmin edilməsinə əsaslanan, onun inkişafına nəzarət hüdudlarının müəyyən edilməsinə, qayğının, inamın, zorakılıqdan uzaq olmanın təzahürünə yönələn davranış” kimi müəyyən edilir. Tövsiyələrdə aşağıdakıların vacibliyinə diqqət yetirilir:

- valideyn vəzifələrinin pozitiv şəkildə həyata keçirilməsi;

- sosial təcrid riskinə məruz qalan valideynlər üçün xidmətlər;
- valideynlərə dəstək üçün ictimai xidmətlər;
- iş və ailə həyatı balansı;
- uşağa qulluq xidmətləri.

2006-cı ildə Şura valideynlərin rolunu konkretləşdirərək uşaqlarla düzgün rəftar və zorakılıqdan uzaq tərbiyəni irəli sürməklə müasir Avropada valideyn vəzifələrinin pozitiv şəkildə həyata keçirilməsi haqqında məlumat verdi. Hesabatda aşağıdakılar uşaqlar üçün çox mühüm elementlər kimi qeyd edilmişdir:

- **elementar qayğı:** uşağın fiziki ehtiyaclarının ödənilməsi (məsələn, qida, istilik, yaşayış yeri, gigiyena, lazımı geyim və tibbi xidmət);
- **təhlükəsizliyin təmin edilməsi:** uşağın evdə və bayırda təhlükələrdən müdafiəsi;
- **emosional qayğı:** dəyərli olduğunu hiss etməsi və emosional dəstək alması üçün uşağa vasitəçi olmaq;
- **stimulyasiya:** uşaqla məşğul olmaq və onun təlim imkanlarına dəstək vasitəsilə uşağın öyrənməsini, intellektual inkişafını stimullaşdırmaq.
- **idarəetmə və məhdudiyət:** uşağa özünü necə aparmağı göstərmək və sərhədlərin müəyyən edilməsi;
- **stabilitet:** uşaq üçün vacib olan insanların emosiyalarının və cavab reaksiyalarının ifadə edilməsindəki ardıcılıq.

Hesabatda göstərilir ki, uşaqlar valideynlərindən bir sıra səbəblərdən ayrılma bilər: boşanma, ailə üzvlərinin köçməsi yaxud müharibə səbəbilə yaşayış yerini dəyişməsi, valideynlərdən birinin yaxud da hər ikisinin ölümü, insan alveri və ya uşaqlardan imtina. Səbəbindən asılı olmayaraq ayrılıq uşaqların təhsilini, inkişafını və firavanlığını təhlükəyə məruz qoymaqla onlara güclü təsir göstərir. Buna görə də uşaqlar öz ailələri ilə qalmaq hüququna malikdirlər, lakin məhkəmə orqanının ayrılmanın uşaq maraqlarının təmin edilməsi üçün vacib hesab etdiyi ciddi hallar istisnadır (maddə 9).

Sual: *Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyanın fundamental prinsipi uşaq maraqlarının üstünlüyüdür. Bəs nəyin daha yaxşı olduğuna kim qərar verir? Məsələn, iş qabiliyyəti olmayan valideynlə uşağın yaşayış-yaşamamasına kim qərar verməlidir? Ailənin digər üzvləri? Uşaq özü? Dövlət? Başqa kimsə?*

Təəssüf ki, bütün valideynlər öz funksiyalarını yerinə yetirmək arzusunda və bacarığında deyil və həmçinin hər bir uşaq da öz doğma ailəsində tərbiyə almağın üstünlüklərini öz üzərində hiss edə bilmir. Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyanın 20-ci maddəsində göstərilir ki,

“Öz ailə mühitindən müvəqqəti və ya daimi məhrum olan, yaxud özünün mənafeyi naminə belə mühitdə qala bilməyən uşaq dövlət tərəfindən xüsusi müdafiə edilmək və yardım almaq hüquqlarına malikdir... dövlət öz milli qanunlarına uyğun olaraq belə uşaqlara qayğıını təmin etməlidir”.

Bu üsullara yalnız istisna hallarda müraciət edirlər. Avropanın bir çox ölkələrində uşağı müdafiə sistemi və uşağa qayğı müəssisələri risk zonasında olan uşaqlara yüksək keyfiyyətli şəraiti təmin edirlər. Lakin bəzi ölkələrdə uşaqları ehtiyac olmadan və uzun müddətə müəssisələrə yerləşdirirlər. Ailədən kənar yaxud valideyn qayğısından məhrum uşaqlar diskriminasiyaya, zorakılığa və istismara, həmçinin emosional və sosial travmaya daha çox məruz qalırlar.

Uşaqlara alternativ qayğının təmin edilməsi böyük diqqət tələb etməklə formal, qeyri-formal tərbiyə, qohumların qəyyumluğu və övladlığagötürməni əhatə edir. Uşaqlara günərzi qayğı, valideyn öhdəliklərinin öyrədilməsi və evdə dəstək kimi sosial xidmətlər hər iki valideyn, böyük ailələr, həmçinin qəyyumların uşaqlara qayğı imkanlarının yaxşılaşdırılması üçün mühümdür.

Avropanın bir çox şəhərlərində kimsəsiz uşaqlar var. Onları harada görmək olar? Onlar küçələrdə yaşayır və işləyir, şəxsiyyətləri və sayları haqqında dəqiq məlumat yoxdur və bu da onların səhiyyə və təhsilə çıxışını, həmçinin həyat təhlükəsizliyini təmin edilməsində hakimiyyətin fəaliyyətini çətinləşdirir. Çoxları isə belə uşaqları görməzdən gəlməyi üstün tuturlar. Bu problem qlobaldır: yoxsulluq, ailənin dağılması, fiziki və mənəvi zorakılıq, uşaqlardan imtina, qayğının olmaması və sosial qeyri-stabillik kimi faktorlar bu problemi kəskinləşdirir. Sahibsiz uşaqlar müdafiəsizdirlər. Fahişəlik, uşaq alveri, cinayətlər, narkotiklər, qrup şəklində zorakılıq və hətta polis tərəfindən zorakılıq bir çoxları üçün real təhlükədir, bəziləri üçün isə artıq reallıqdır.

Ailə məsələləri ilə bağlı uşaqlarla iş

Uşaqlarla ailə məsələlərinin müzakirəsi zamanı pedaqoqlar müxtəlif ailə modelləri haqqında istənilən stereotip fikirlərdən və davranışdan çəkinməlidirlər. Uşaqlar istənilən ailə strukturunu başa düşməli və qəbul etməlidirlər, həmçinin empatiyanı və bir-biri ilə münasibətdə həmrəyliyi inkişaf etdirməlidirlər. Mühüm məqsəd uşaqların ailədə iştirak etmək və zorakılıq olmadan yaşamaq kimi hüquqlarını öyrənmələridir.

Ailə vəziyyətinin müzakirəsi bəzi uşaqlarda, xüsusən yeniyetmələrdə ziddiyyətli hislər yarada bilər. Uşaqla fəaliyyətin gedişinə evdə zorakılıq faktının üstünün açılması kimi hallar istisna olmaqla, valideynlərlə və qəyyumlarla konsultasiya kömək ola bilər. Belə hallarda vacibdir ki, uşaqlar başa düşsün ki, onlar zorakılığa görə (cinsi zorakılıq da

daxil olmaqla) məsuliyyət daşımır və dostlarına, əhatəsində olan böyüklərə öz problemləri haqqında danışmalıdır.

Müvafiq hüquq müdafiə alətləri

Avropa Şurası

İnsan hüquqları üzrə Avropa Konvensiyasının 8-ci maddəsinə əsasən hər bir kəsin “şəxsi və ailə həyatı”, “onun evi və yazışması” dövlətin müdaxiləsindən qorunur. Bu hüquqda ailənin - həddi-buluğa çatana qədər uşağı tərbiyə edən cəmiyyətin özəyinin müdafiəsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Avropa sosial xartiyasının yeni redaktəsinin 16-cı maddəsində uşaqların ailə üzvü kimi hüquqları müdafiə edilir:

“Cəmiyyətin əsas özəyi olan ailənin hərtərəfli inkişaf üçün müvafiq sosial, hüquqi və iqtisadi müdafiə hüququ var”.

Nikahdankənar doğulan və ya övladlığa götürülən uşaqların hüquqlarını müdafiə edən digər Avropa Şurasının konvensiyaları mövcuddur. Uşaqların hüquq və maraqlarının həyata keçirilməsinə Uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsi haqqında Avropa Konvensiyasında təminat verir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı

İnsan hüquqlarının ümumi Bəyannaməsində elan olunur ki, *“Ailə cəmiyyətin təbii və əsas özəyidir və o, cəmiyyət və dövlət tərəfindən müdafiə olunmaq hüququna malikdir”* (maddə 16). Bəyannamədə deyilir: *“Heç kimin şəxsi və ailə həyatına özbaşınalıqla müdaxilə, evinin toxunulmazlığına, gizli məktublaşmalarına, şərəf və nüfuzuna özbaşınalıqla qəsd edilə bilməz. Hər bir insan bu cür müdaxilələrdən və ya belə qəsdlərdən qanunla müdafiə olunmaq hüququna malikdir”* (maddə 12). Bəyannaməyə əsasən həm də hər bir kəs *“məhdudiyyət qoyulmadan nikah bağlamaq və ailə qurmaq hüququna malikdir”* (maddə 16). Bu bəyannamədə “ailə” termini izah olunmur. Bildiyimiz kimi, XXI əsrdə iki valideynin və onların bioloji uşaqlarının ailə modeli ilə yanaşı, bir çox müxtəlif ailə modelləri də vardır.

Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyada ailənin vacibliyinə daha çox diqqət verilir. Konvensiyanın preambulasında bildirilir ki, ailə tək cəmiyyətin əsas özəyi deyil, həm də “ailə üzvlərinin, xüsusən uşaqların firavanlığı və böyüməsi üçün təbii mühitdir”. Orada həm də “uşağın şəxsiyyətinin tam və harmonik inkişafı” üçün ailə mühiti tövsiyə edilir.

Konvensiya bir sıra səbəblərdən öz ailəsindən ayrılmış uşaqlar barəsində ətraflı məlumatları nəzərdən keçirir, ailənin birliyini dəstəkləyir və bəzi hallarda uşağa qayğı göstərmək istəməyən, yaxud da bacarmayan ailədən ayrılmağın uşağın xeyrinə olmasını

etiraf edir (maddə 9, 10, 20, 21 və 22). Lakin uşağın valideynləri xüsusilə vacibdir. Dövlət “valideynlərin, müvafiq hallarda genişlənmiş ailənin, yaxud icma üzvlərinin hüquq və vəzifələrinə, məsuliyyətinə hörmət etməlidir” (maddə 5). Uşağın fərdiliyinin müəyyən edilməsində ailənin mühümlüyü, “öz valideynlərini tanımaq və onlardan qayğı görmək hüququ” maddə 7-də göstərilir. Valideynlərin birinci dərəcəli vəzifəsi “uşağın tərbiyəsi və inkişafına görə hər iki valideynin birgə cavabdehlik daşması” prinsipinə uyğun olaraq uşaqların tərbiyəsinə, inkişafına maliyyə dəstəyi göstərməkdir (maddə 18, 27). Lakin əgər valideynlər uşağı təmin etməyə qadir deyillərsə, dövlət onlara kömək etməlidir (maddə 18.2).

İnsan hüquqlarının ümumi bəyannaməsində olduğu kimi, Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyada da göstərilir ki: *“Hər hansı bir uşaq onun şəxsi həyatı, ailə həyatı, mənzilinin toxunulmazlığı və ya yazışma sirri hüququnun həyata keçirilməsinə özbaşınalıqla və ya qeyri-qanuni surətdə müdaxilə obyektinə, yaxud onun şərəf və ləyaqətinə qeyri-qanuni qəsd edilmə obyektinə ola bilməz.”* (maddə 16). Hətta uşağın “valideynlərinə, onların dilinə və dəyərlərinə hörməti” təbliğ edən təhsil hüququ var (maddə 29).

Mənbə: Компасито. Пособие по обучению детей правам человека. Совет Европы, 2008.
Tərcümə: TİPİİ-nin əməkdaşları Gülbəniz Nəcəfova, Salatın Şamilova.